

ΠΕΙΝΑ ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ (1666-1673)

Ενδιαφέροντα στοιχεία για τα Κύθηρα του 17ου αιώνα περιέχονται σε αχρονολόγητο και αδημοσίευτο έγγραφο στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Senato, *Dispacci Provveditori da Terra e da Mar*, filza 892, χ. α.), που αποτελεί έκκληση των κατοίκων τους προς τη βενετική Γερουσία. Είναι πρωτότυπο, γραμμένο ελληνικά, αλλά συνοδεύεται από ιταλική μετάφραση, που συντάχθηκε μόλις η έκκληση έφτασε από το βενετοκρατούμενο νησί στη μητρόπολη του Αδρία.

Οι Κυθήριοι αναφέρουν ότι εδώ και πέντε χρόνια πριν από τη σύνταξη του εγγράφου έχει πέσει αφορία στο νησί: μπόρεσαν ωστόσο να πληρώσουν τους φόρους στον βενετικό στόλο με όσες οικονομίες είχαν συγκεντρώσει από παλιά, αλλά τώρα δεν υπάρχουν καθόλου χρήματα στον τόπο τους. Το σημαντικότερο πάντως είναι ότι έμειναν χωρίς σπόρους για καλλιέργεια, αφού η πείνα τούς ανάγκασε να καταναλώσουν ακόμη και αυτούς που είχαν κρατήσει για σπορά. Έρχονται βέβαια στο νησί πλοία με φορτία δημητριακών, για να τα πουλήσουν στα Κύθηρα, αλλά οι κάτοικοι δεν έχουν χρήματα να αγοράσουν. Μένουν έτσι άσπορα τα χωράφια και η πείνα ξαπλώνεται επικίνδυνα. Πολλοί εγκατέλειψαν τον τόπο τους αναζητώντας αλλού καλύτερη τύχη. Είναι μήνας Ιούλιος, εποχή του αλωνίσματος, ωστόσο αυτοί μένουν νηστικοί. Υπάρχουν άνθρωποι που έχουν τέσσερις ως έξι μέρες να φάνε ψωμί. Οι Κυθήριοι που δε θέλουν να εγκαταλείψουν το νησί μένουν πιστοί υπήκοοι της Βενετίας και εκλιπαρούν το δόγη να τους στείλει το αργότερο ως τον Οκτώβριο στάρι για να τραφούν οι ίδιοι και να σπείρουν τα χωράφια τους. Μια τέτοια ενέργεια από την πλευρά των Βενετών δε θα είναι πρωτότυπη, εφόσον και την περασμένη χρονιά εφοδίασε τα Κύθηρα με στάρι ο προβλεπτής Γιάκομος Λουρηδάνος, σώζοντας πολλούς φτωχούς από το θάνατο της πείνας. Ελεημοσύνη λοιπόν ζητούν οι Κυθήριοι αποθέτοντας τις ελπίδες τους για τη ζωή των παιδιών τους και τη δική τους στη μέριμνα της Βενετίας.

Την έκκληση υπογράφουν ως εκπρόσωποι των κατοίκων του νησιού 35 άνδρες, οι περισσότεροι παπάδες. Κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους οι υπογραφές είναι ιδιόχειρες.

Εφόσον το έγγραφο είναι αχρονολόγητο, θα πρέπει να αναζητήσουμε

εσωτερικά στοιχεία για τη χρονολόγησή του. Ένα τέτοιο είναι το όνομα του προβλεπτή. Κατά τον Charles Hopf¹ ο Jacopo Loredano γ. Bernardino διετέλεσε προβλεπτής Κυθέρων από τις 2 Νοεμβρίου 1669 ως τις 3 Νοεμβρίου 1671. Άλλο εσωτερικό στοιχείο είναι η αναφορά στο μήνα σύνταξης του εγγράφου «τα δα απου ηνε ο μηνας ο αλοναρης», δηλ. Ιούλιος. Επομένως η έκκληση συντάχθηκε τον Ιούλιο του 1670 ή τον Ιούλιο του 1671. Επειδή όμως υπάρχει και η πληροφορία του εγγράφου για το στάρι που «μας το εδοκε και οπέρησι ο αφεντης πρεβεδορος Γιακομος Λουρηδάνος», οδηγούμαστε από το «οπέρησι» (:πέρυσι) στη χρονολόγηση σύνταξης της έκκλησης τον Ιούλιο του 1671. Οι Κυθήριοι αναφέρουν ακόμη ότι «ηνε πέντε χρονη σιμερο οπού αστοχησε η σπορά μας». Μπορούμε λοιπόν να τοποθετήσουμε το χρόνο έναρξης της αφορίας και της συνακόλουθης πείνας στα 1666.

Τα ονόματα αυτών που υπογράφουν είναι τα ακόλουθα: Μηνάς Κορωναίος², Μανουήλ Λογοθέτης³, Δημήτρης Καλ(λ)ίγερος⁴, Μιχάλης Μαζαράκης⁵, Βασίλης

1. *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*. Berlin 1873, σ. 412. Μ. Κ. Πετροχείλου, *Ιστορία της νήσου Κυθέρων*, Αθήναι 1940, επανέκδ. με διορθώσεις και ευρετήριο Δ. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, Αθήνα 1985, σ. 42, υποσ.

2. Για την οικογένεια Κορωναίου βλ. Π. Χιώτου, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, τ. 3 (1863) σ. 58, 61, 79, 84-85, 154, 517, 961, τ. 5 (1877) σ. 535, 628, 768, τ. 7 (χ.χ.) σ. 48, τ. 8 (1985) σ. 120· Σπ. Λάμπρου, *Η ιστορική σχολή της Επτανήσου, Νέος Ελληνισμός* 12 (1915) 319-347, ιδίως σ. 343· Πετροχείλου, *ό.π.*, σ. 83, 87, 93, 95, 103-104, 110· του ίδιου, *Βιβλιογραφία της νήσου Κυθέρων, Ο βιβλιόφιλος* 3 (1949) 31-36 και 51-57, ιδίως σ. 34, 36, 57, τ. 7, αρ. 2 (1953) 8-10, τ. 10 (1956) 9-11, ιδίως σ. 10· του ίδιου, *Τα πολυύμνητα Κύθηρα*, Αθήναι 1955, σ. 20-21, 41-43· Μικέ Παϊδούση, *Δημητρίου Ραπτάκη Μνημονεύματα 1828-1869, Ο βιβλιόφιλος* 8 (1954) 103-109, ιδίως σ. 107-108· Μ. Κ. Χαιρέτη, *Έκθεσις επιθεωρήσεως του Ιστορικού Αρχείου Κυθέρων, Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους* (Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους 15α), τ. 5Α, μέρ. 1-2, Αθήναι 1976, σ. 169-186, ιδίως σ. 185· Χ. Α. Μαλτέζου, *Το νοταριακό αρχείο Κυθέρων, Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας* 1 (1977) 15-84, ιδίως σ. 18, υποσ. 2, σ. 41· Γ. Σ. Πλουμίδη, *Αιτήματα και πραγματικότητα των Ελλήνων της βενετοκρατίας*, τεύχ. 2 (1667-1714), Ιωάννινα 1985, σ. 36.

3. Για την οικογένεια Λογοθέτη βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 2 (1858) σ. 548, τ. 3 (1863) σ. 299-300, 307, 314, 356, 373, 438, 445, 638, 673, 687, 900, 906, 959-960, 962, τ. 4 (1874) σ. 228, 232, 318, 382, 447, τ. 5 (1877) σ. 438, 443-445, 500, 805, τ. 6 (1887) σ. 257, τ. 7 (χ.χ.) σ. 25, 104, 127, τ. 8 (1985) σ. 130· Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 80, 87, 104, 108· του ίδιου, *Βιβλιογραφία*, σ. 8· του ίδιου, *Τα πολυύμνητα Κύθηρα*, σ. 31, 43· Παϊδούση, *ό.π.*, σ. 104· Χαιρέτη, *ό.π.*, σ. 183· Μαλτέζου, *Το νοταριακό αρχείο Κυθέρων*, σ. 52, 55· της ίδιας, *A Contribution to the Historical Geography of the Island of Kythira during the Venetian Occupation*, στο *Charanis Studies, Essays in Honor of Pet. Charanis*, ed. by A. E. Laiou-Thomadakis, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1980, σ. 151-175, ιδίως 167-168· G. N. Leontsinis, *The Island of Kythera: a Social History (1700-1863)*, University of East Anglia, Norfolk, England, August 1981, σ. III, XII, 114-115, 149, 430· του ίδιου, *Δομή και λειτουργία του συστήματος των αγροληπτικών και άλλων συμβάσεων στα Κύθηρα (c. 1700-1863)*, Ανα-

Κληματαράς⁶, Δημήτρης Κληματαράς, Μανόλης Φαρδουλής⁷, Βασίλης Πρινέας⁸, Γεώργιος Μεγαλοκονόμος⁹, Ιερώνυμος Μιγουλάς (ή Μαγουλάς¹⁰, —κατά την ιταλική μετάφραση «Magula»—), Θεοδωρής Ψαρός¹¹, Κωστής Καρύδης¹², Μανόλης Καρύδης, Ιωάννης Στρατηγός¹³, Θεοδωρής Μεγαλοκονόμος, Μανόλης

κοίνωση στο *Συνέδριο Επτανησιακού Πολιτισμού*, 1982 (αδημ. δοκίμιο, σ. 2, υποσ. 5, σ. 10, υποσ. 29, σ. 31, υποσ. 84, σ. 33, υποσ. 87, σ. 34, υποσ. 90, σ. 35, υποσ. 93, σ. 36)· του ίδιου, *Κοινωνική επανάσταση και αντίδραση στα Επτάνησα (1363-1863)*, Ανακοίνωση στο *Συνέδριο Κερκυραϊκών Θεμάτων*, 1982 (χφ. σ. 18, 38)· του ίδιου, *Οι κοινωνικές τάξεις και η έκταση της πολιτικής αρρυθμίας στα Κύθηρα κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας*, *Πρακτικά συμποσίου 1984 του Κέντρου Μελετών Ιονίου*, Αθήνα 1984, σ. 159-177, ιδίως 173, 175-177· του ίδιου, *Πολιτική και κοινωνική αλλαγή στα Επτάνησα (1780-1817)*, *Πρακτικά του Β' συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού*, Αθήνα 1984, (χφ. σ. 50, υποσ. 1).

4. Για την οικογένεια Καλ(λ)ιγέρου, Καληγέρου ή Καλ(λ)ιγέρη βλ. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 83, 87, 93, 115· του ίδιου, Βιβλιογραφία, σ. 36· Δ. Γ. Σερεμέτη, *Δικαιοπρακτικά και άλλα έγγραφα εκ των αρχείων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας περί Κυθήρων*, *Θησαυρίσματα* 1 (1962) 119-141, ιδίως σ. 131, 139· Χαϊρέτη, *ό.π.*, σ. 182, 185.

5. Για την οικογένεια Μαζαράκη βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 3 (1863) σ. 50, 449-450, 452, 459, 696, 958-959, τ. 6 (1887) σ. 13, 70, 72, 117, 194, 220, 432, τ. 7 (χ.χ.) σ. 118, τ. 8 (1985) σ. 132· Πετροχείλου, Βιβλιογραφία, τ. 7, αρ. 2 (1953) 9· Χαϊρέτη, *ό.π.*, σ. 185.

6. Για την οικογένεια Κληματαρά βλ. Μαλτζέζου, *Το νοταριακό αρχείο Κυθήρων*, *ό.π.*, σ. 40.

7. Για την οικογένεια Φαρδουλή ή Φαρδούλη βλ. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 114· Παϊδούση, *ό.π.*, σ. 105· Maltezos, A Contribution to the Historical Geography of the Island of Kythira, *ό.π.*, σ. 168, 174 (σημ. 61)· Leontsinis, *The Island of Kythera*, σ. 394.

8. Για την οικογένεια Πρινέα βλ. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 113· του ίδιου, Βιβλιογραφία, σ. 54· του ίδιου, *Τα πολύμνητα Κύθηρα*, σ. 15-16· Δ. Γ. Αργυροπούλου, *Οι Κυθήριοι της Ανατολής*, *Μικρασιατικά Χρονικά* 6 (1955) 356-362, ιδίως σ. 362 (πηγές, 8)· Σερεμέτη, *ό.π.*, σ. 132-133, 140· Μαλτζέζου, *Το νοταριακό αρχείο Κυθήρων*, *ό.π.*, σ. 42.

9. Για την οικογένεια Μεγαλοκονόμου ή Μεγαλοοικονόμου βλ. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 87, 94· Παϊδούση, *ό.π.*, σ. 104· Σερεμέτη, *ό.π.*, σ. 133, 139· Χαϊρέτη, *ό.π.*, σ. 174-175, 178, 184-185· Μαλτζέζου, *ό.π.*, σ. 37, 60, 77-78.

10. Για την οικογένεια Μαγουλά βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 3 (1863) σ. 958, τ. 8 (1985) σ. 132.

11. Για την οικογένεια Ψαρού βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 3 (1863) σ. 462, 465-466, 477-478, τ. 8 (1985) σ. 199.

12. Για την οικογένεια Καρύδη βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 3 (1863) σ. 677, 906, 957, 959, τ. 4 (1874) σ. 90-91, 104, 106, 110, 116· Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 87, 114-115· του ίδιου, Βιβλιογραφία, σ. 36· Leontsinis, *The Island of Kythera*, σ. 321.

13. Για την οικογένεια Στρατηγού βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 3 (1863) σ. 368, 370, τ. 6 (1887) σ. 219, 369, 427, τ. 7 (χ.χ.) σ. 200, 205-207, 212, τ. 8 (1985) σ. 183· Σπ. Λάμπρου, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνες και επί τουρκοκρατίας*, *Νέος Ελληνισμός* 4 (1907) 152-187 και 303-357, ιδίως σ. 346-347· του ίδιου, *Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις Βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής*, Β'. Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, *Νέος Ελληνισμός* 7 (1910) 75-85, ιδίως σ. 79· Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 109, 115· του ίδιου, Βιβλιογραφία, τ. 12 (1958) 7-8, ιδίως σ. 8· Leontsinis, *ό.π.*, σ. XIII, 321, 432.

Στρατηγός, Θανάσης Καρύδης, Μιχάλης Λευτέρης, Ιωάννης Σάμιος¹⁴, Γεώργιος Κυριάκης¹⁵, Θεοφάνης Σεμιτέκολος¹⁶, Μανόλης Σεμιτέκολος, Θεοδώρης Κασιμάτης¹⁷, Θεόδωρος Μασ(σ)έλος¹⁸, Δημήτρης Μασέλος, Γεώργης Στάθης¹⁹,

14. Για την οικογένεια Σαμίου βλ. Πετροχείλου, Βιβλιογραφία, τ. 7, αρ. 2 (1953) 9· Σερεμέτη, *ό.π.*, σ. 134, 140.

15. Για την οικογένεια Κυριάκη βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 3 (1863) σ. 958, τ. 7 (χ. χ.) σ. 67· Σερεμέτη, *ό.π.*, σ. 131, 135-136, 139· Μαλτέζου, Το νοταριακό αρχείο Κυθήρων, σ. 39, 43· της ίδιας, A Contribution to the Historical Geography of the Island of Kythira, σ. 174 (σημ. 61)· Γ. Ν. Μοσχοπούλου, Μετοίκηση Κρητών στην Κεφαλονιά στη διάρκεια του κρητικού πολέμου (1645-1669) και ύστερα από την άλωση του Χάνδακα, *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* τ. 2 (Αθήνα 1981) σ. 270-291, ιδίως 278 και υποσ. 42· Leontsinis, *The Island of Kythira*, σ. XII· του ίδιου, Δομή και λειτουργία του συστήματος των αγροληπτικών και άλλων συμβάσεων στα Κύθηρα, σ. 10, υποσ. 30.

16. Για την οικογένεια Σεμιτέκολου βλ. C. N. Sathas, *Antique memorie di Cerigo, Μνημεία ελληνικής ιστορίας (Documentis inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge)*, τ. 6, Paris 1884, σ. 299-312, ιδίως 309-310· Πετροχείλου, Βιβλιογραφία, τ. 10 (1956) 10· του ίδιου, *Τα πολύμνητα Κύθηρα*, σ. 21 υποσ.· Μαλτέζου, Το νοταριακό αρχείο Κυθήρων, σ. 37, 40, 62-64, 69-70, 76-77, 79-81· της ίδιας, A Contribution to the Historical Geography of the Island of Kythira, σ. 160, 164. Ο Θεοφάνης Σεμιτέκολος ήταν παπάς και νοτάριος (1642-1672): Μαλτέζου, Το νοταριακό αρχείο Κυθήρων, σ. 40.

17. Για την οικογένεια Κασ(σ)ιμάτη βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 3 (1863) σ. 3, τ. 4 (1874) σ. 800, τ. 5 (1877) σ. 337, 339, 342, 363, 847, τ. 6 (1887) σ. 161, 168, 360, 467, τ. 7 (χ. χ.) σ. 41, 197, τ. 8 (1985) σ. 12, 35, 111· Γεωργ. Βερυζίου, *Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας, κυρίως δε περί του εν ταύτη επικρατήσαντος ριζοσπαστικού φρονήματος, Κεφαλληνία 1870*, σ. 154 υποσ.· Λάμπρου, Κατάλογος των κωδίκων, σ. 79· Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 30, 46, 55, 57, 77, 87, 93, 103, 105, 110, 113, 116· του ίδιου, Βιβλιογραφία, σ. 36, 54-55, τ. 7, αρ. 2 (1953) 9, τ. 10 (1956) 10, τ. 12 (1958) 7-8· του ίδιου, *Τα πολύμνητα Κύθηρα*, σ. 23, 40, 43-44· Σερεμέτη, *ό.π.*, σ. 128 υποσ. 3· Μαλτέζου, Το νοταριακό αρχείο Κυθήρων, σ. 33, 38, 40, 45, 53-55, 66, 80· της ίδιας, *Cythère: Société et économie pendant la période de la domination vénitienne, Balkan Studies* 21 (1980) 33-44, ιδίως σ. 35, 41, υποσ. 26· της ίδιας, A Contribution to the Historical Geography, σ. 171-172 (σημ. 34)· της ίδιας, Η σημασία του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων για την ιστορία της Κρήτης στη διάρκεια της βενετοκρατίας, *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2 (Αθήνα 1981) σ. 180-189, ιδίως 183· Φ. Δ. Μαυροειδή, Κοινωνία και διοίκηση στα Κύθηρα στις αρχές του 17ου αιώνα, *Δωδώνη* 7 (1978) 141-169, ιδίως σ. 157· George Leontsinis, The Rise and Fall of the Confraternity Churches of Kythira, «XVI. Internationaler Byzantinistenkongress», Akten II/6, *JÖB* 32/6, σ. 59 κ.ε., ιδίως 61 υποσ. 3· του ίδιου, *The Island of Kythira*, σ. III, XII, 43, 115-116, 165, 174· του ίδιου, Δομή και λειτουργία του συστήματος των αγροληπτικών και άλλων συμβάσεων, σ. 2, 16, υποσ. 48, σ. 17, υποσ. 51, σ. 18, υποσ. 53, σ. 35, υποσ. 92· του ίδιου, Οι κοινωνικές τάξεις και η έκταση της πολιτικής αρρυθμίας, σ. 159, 162, 174-175· του ίδιου, Πολιτική και κοινωνική αλλαγή στα Επτάνησα (1780-1817), σ. 9, 27, υποσ. 2.

18. Για την οικογένεια Μασ(σ)έλου βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 4 (1874) σ. 95-96, 802, τ. 6 (1887) σ. 169, 180, τ. 8 (1985) σ. 138· Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 59, 81, 109· του ίδιου, Βιβλιογραφία, σ. 36· Παϊδούση, *ό.π.*, σ. 109· Σερεμέτη, *ό.π.*, σ. 135· Χαϊρέτη, *ό.π.*, σ. 173· Μαλτέζου, Το νοταριακό αρχείο Κυθήρων, σ. 40, 51, 67-69, 80.

19. Για την οικογένεια Στάθη βλ. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 80-81, 101, 111, 117· του

Μανόλης Καλίγερος, Θανάσος Καλίγερος, Μηνάς Πουλακάς, Μάρκος Κοντολέος²⁰, Μιχαήλ Καστρίσος²¹.

Από τα 22 διαφορετικά επώνυμα επιβιώνουν ως σήμερα στα Κύθηρα τα εξής 16: Κορωναίος (στη Χώρα Κυθήρων και στα χωριά Ποταμός και Αγία Πελαγία), Λογοθέτης (στον Ποταμό), Καλλίγερος (στη Χώρα, στο Λιβιάδι, στο Μανιτοχώρι, στο Καψάλι, στο Στραπόδι και στον Ποταμό), Μαζαράκης (στη Χώρα), Φαρδουλής (στον Ποταμό), Πρινέας (στον Ποταμό και στην Αγία Πελαγία), Μεγαλοκονόμος (στη Χώρα, στον Ποταμό, στο Λιβιάδι, στο Καψάλι και στην Αγ. Πελαγία), Μαγουλάς (στη Χώρα), Λευθήρης (στο Λιβιάδι), Σάμιος (στη Χώρα, στο Λιβιάδι, στον Ποταμό και στο Στραπόδι), Σεμιτέκολος (στη Χώρα και στο Λιβιάδι), Κασιμάτης (στη Χώρα, στο Λιβιάδι, στο Κάτω Λιβιάδι, στα Φατσάδικα, στους Καρβουνάδες, στα Σκουλιάνικα, στα Πορταλαμιάνικα, στον Ποταμό, στα Κοντολιάνικα και στα Τραβασαριάνικα), Μασσέλος (στη Χώρα, στους Καρβουνάδες και στο Καψάλι), Στάθης (στη Χώρα, στο Καψάλι, στο Μανιτοχώρι και στους Καρβουνάδες), Κοντολέων (στη Χώρα) και Καστρίσιος ή Καστρίσος (στον Ποταμό). Δε βρέθηκαν και φαίνεται πως δεν επιβιώνουν στα Κύθηρα τα ακόλουθα 6 επώνυμα: Κληματαράς, Ψαρός, Καρύδης, Στρατηγός, Κυριάκης και Πουλακάς.

Στο έγγραφο υπάρχουν οι υπογραφές τριών εκπροσώπων χωριών, οι οποίοι αυτοαποκαλούνται «κουμέσοι» ή «κουμεσοί», από το ιταλικό *com(m)esso*: υπάλληλος, εντολοδόχος, εκπρόσωπος κατώτερων τάξεων· ο Π. Χιώτης αποδίδει τον όρο «κουμέσοι» ως «υποδικηγόροι»²². Τα χωριά που εκπροσωπούν είναι ο

ιδίου, Βιβλιογραφία, σ. 54-56, τ. 7, αρ. 2 (1953) 8, τ. 10 (1956) 9· του ίδιου, *Τα πολυύμνητα Κύθηρα*, σ. 30· Μαλτέζου, Το νοταριακό αρχείο, σ. 15, υποσ. 3, σ. 23, υποσ. 1, σ. 43· της ίδιας, *A Contribution to the Historical Geography*, σ. 160, 164· Leontsinis, *The Island of Kythera*, σ. 9, υποσ. 9, σ. 114, υποσ. 1· του ίδιου, *Δομή και λειτουργία*, σ. 1, 8, 10, υποσ. 30, σ. 27, υποσ. 73, σ. 33, υποσ. 87, σ. 36· του ίδιου, *Κοινωνική επανάσταση και αντίδραση στα Επτάνησα (1363-1863)*, σ. 18. Ο Γεώργιος Στάθης ήταν παπάς και νοτάριος (1668-1688): Μαλτέζου, Το νοταριακό αρχείο, σ. 43.

20. Για την οικογένεια Κοντολέου ή Κοντολέοντος βλ. Χιώτου, *ό.π.*, τ. 2 (1858) σ. 558, τ. 7 (χ.χ.) σ. 47, τ. 8 (1985) σ. 118· Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 62, 78, 85-87, 104, 108, 110· του ίδιου, Βιβλιογραφία, σ. 33, 53, 55, τ. 10 (1956) 10· του ίδιου, *Τα πολυύμνητα Κύθηρα*, σ. 31, 43· Παϊδούση, *ό.π.*, σ. 106· Χ. Α. Μαλτέζου, *Κρητοκυθηραϊκά. Η κρητική οικογένεια Κλαδούρη και το συμβούλιο των ευγενών στα Κύθηρα*, *Θησαυρίσματα* 12 (1975) 257-291, ιδίως σ. 273-276, 280-281, 285-286, 289-290· της ίδιας, Το νοταριακό αρχείο, σ. 55.

21. Για την οικογένεια Καστρίσου βλ. Μαλτέζου, Το νοταριακό αρχείο, σ. 47.

22. *Ό.π.*, τ. 3 (1863) σ. 689. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 40. Μαυροειδή, *Κοινωνία και διοίκηση στα Κύθηρα*, σ. 145. Leontsinis, *The Rise and Fall of the Confraternity Churches*, σ. 65 και υποσ. 11-12. Του ίδιου, *The Island of Kythera*, σ. 6, 57, 67, 184, 307-308, 328-330, 335, 394. Του ίδιου, *Δομή και λειτουργία*, σ. 28 υποσ. 74. Του ίδιου, *Κοινωνική επανάσταση και αντίδραση στα Επτάνησα (1363-1863)*, σ. 6. Του ίδιου, *Πολιτική και κοινωνική αλλαγή στα Επτάνησα (1780-1817)*, σ. 37.

Ποταμός, ο Μυλοπόταμος και το Λιβάδι.

Υπογράφουν ακόμη τέσσερις «κάβοι» ή «καβοί». Στην ιταλική μετάφραση ο «κάβος» ή «καβός» αποδίδεται ως «Cauio». Δε μαρτυρείται όμως κύριο βαπτιστικό όνομα Κάβος, Καβός ή —στα ιταλικά— Cavo. Θα μπορούσε η λέξη να είναι καβός (γκαβός): τυφλός ή αλλοίθωρος. Προς την ερμηνεία αυτή συνηγορεί η όχι ιδιόχειρη υπογραφή «εγο καβός Λογοθετής εβαλα κε γράψανε». Αλλά οι υπόλοιπες τρεις υπογραφές των «καβών» μοιάζουν ιδιόχειρες. Πιθανότερη φαίνεται η σημασία του «κάβος»: capo (αρχηγός). Η τελευταία άποψη ενισχύεται από τη συνοδεία της λέξης «σκάτρα» ή «σκαρδα» ή «σκάρδα»: squadra: ομάδα. Επομένως είναι capo di squadra: ομαδάρχης πολιτοφυλακής. Είναι γνωστό βέβαια ότι στις βενετικές κτήσεις στρατιωτικά επικουρικά σώματα από ντόπιους πολιτοφύλακες (cernidori ή ordinanze) συγκροτούσαν πολιτοφυλακές (cernide)²³. Οι capi di squadra ή caporali ήταν διμοιρίτες ή ομαδάρχες. Η μαρτυρία του εγγράφου για την ύπαρξη στα Κύθηρα το 1671 τουλάχιστον τεσσάρων διμοιριών ή ομάδων πολιτοφυλακής μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε εκεί μια εκατονταρχία ή ένας λόχος (centuria), που θα έπρεπε να τον διοικεί ένας εκατόνταρχος (capo di cento), πιθανότατα Βενετός λοχαγός (capitano). Ύπαρξη πολιτοφυλάκων στο νησί μαρτυρείται έναν αιώνα περίπου νωρίτερα, σε έκθεση (1563) Βενετού αξιωματούχου, σύμφωνα με την οποία τα Κύθηρα είχαν τότε πολιτοφυλακή από 150 άνδρες²⁴. Μνεία της κυθηραϊκής πολιτοφυλακής κάνει λίγο αργότερα και ο Giacomo Foscarini (1577)²⁵.

Η ιταλική μετάφραση της έκκλησης παρουσιάζει κάποιες διαφορές από την ορθή απόδοση του ελληνικού κειμένου. Σημαντικότερη διαφορά θεωρείται η απόδοση του αποσπάσματος «καθός και ης τη βέρα εσταθημα φηδελησιμη», δηλ. «καθώς, στ' αλήθεια, υπήρξαμε πιστότατοι (υπήκοοι)». Η ιταλική μετάφραση έχει «come semo statti nella guera fidelissimi». Η αναφορά στην guerra, δηλ. στον κρητικό πόλεμο (1645-1669) —που τέλειωσε δυο χρόνια πριν από το γράψιμο της έκκλησης—, δεν ανταποκρίνεται στο πνεύμα των Κυθηρίων. Ίσως ο μεταφραστής παρασύρθηκε από άλλες εκκλήσεις με αναφορές στον πόλεμο. Δε φαίνεται άλλωστε η πείνα στο νησί να οφείλεται στην άφιξη εκεί πολλών Βενετών και Κρητικών προσφύγων αμέσως μετά την παράδοση του Χάνδακα στους Οθωμανούς. Εντύπωση προκαλεί μάλιστα το γεγονός ότι Κρητικοί πρόσφυγες, κυρίως οικογένειες Σφακιανών, μετανάστευσαν στα Αντικύθηρα, ακατοίκητο τό-

23. Ι. Δ. Ψαρά, *Η βενετοκρατία στην Τήνο την εποχή του κρητικού πολέμου (1645-1669)*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 94-98, όπου και η προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

24. Vlad. Lamansky, *Secrets d'état de Venise, documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècle*. Saint-Petersbourg 1884, σ. 651-670, ιδίως 668.

25. *Ο.π.*, σ. 630-642, ιδίως 641-642.

τε νησί, καταφύγιο πειρατών και ενδιάστημα αγριμιών²⁶. Η κρητική προσφυγιά στα υπόλοιπα Ιόνια νησιά είναι βέβαια γνωστή²⁷. Γιατί όμως απέφυγαν τα Κύθηρα ως τόπο οριστικής καταφυγής και εγκατάστασης; Ασφαλώς υπάρχουν μαρτυρίες κρητικής προσφυγιάς στα Κύθηρα, ιδίως μετά την κατάληψη των Χανίων από τους Τούρκους (1645)²⁸, φαίνεται όμως ότι το νησί χρησίμεψε περισσότερο ως σταθμός διαπεραίωσης σε άλλες, ευφορότερες και ευτυχέστερες βενετοκρατούμενες περιοχές²⁹. Το ίδιο συνέβη και στα 1666, όταν οικογένειες που έφυγαν από τα περίχωρα του Κισσάμου και έφτασαν στα Κύθηρα προωθήθηκαν από εκεί στη Ζάκυνθο³⁰.

Το νησί των Κυθήρων, άνυδρο και άγονο³¹, δεν προσφερόταν για μόνιμη

26. Α. Ε. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 3, τουρκοκρατία 1453-1669, οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 533. Του ίδιου, Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους, *Ιστορία του ελληνικού έθνους* Εκδοτικής Αθηνών, Ι' (1974) 22-91, ιδίως 79. Του ίδιου, Μεταναστευτικές κινήσεις ελληνικών πληθυσμών ως συνέπεια του πολέμου της Κρήτης, *ό.π.*, σ. 351-353, ιδίως 352.

27. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, *ό.π.*, σ. 533-536. Χ. Α. Μαλτέζου, Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα (άγνωστες πληροφορίες από το Αρχείο των Κυθήρων), *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73, προσφορά σε Ν. Τωμαδάκη), 518-526, ιδίως 519, υποσ. 1. Της ίδιας, Κρητοκυθηραϊκά, σ. 258, 266 σημ. 10. Ι. Δ. Ψάρα, Για μερικές άγνωστες βενετικές πηγές της επτανησιακής ιστορίας των μέσων του 17ου αι., *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 23 (Δ' Πανιώνιο συνέδριο, πρακτικά, τ. Α'), Κέρκυρα 1980, σ. 405-417, ιδίως 407-412. Μαλτέζου, Η σημασία του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων, σ. 180-181. Μοσχοπούλου, Μετοίκηση Κρητών στην Κεφαλονιά, σ. 270-291.

28. Χρ. Μαλτέζου, Επτάνησα, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, *ό.π.*, σ. 215-229, ιδίως 217.

29. Χαϊρέτη, *ό.π.*, σ. 171-172. Maltezos, A Contribution to the Historical Geography, σ. 155.

30. Ανάμεσα στις προσφυγικές αυτές οικογένειες αναφέρεται και η οικογένεια του Francesco Salamon, προγόνου του Διονυσίου Σολωμού. Ειδικά για την οικογένεια των Σολωμών αξίζει να τονιστεί ότι είχε δεσμούς με τα Κύθηρα, προτού ακόμη εγκαταλείψει οριστικά την Κρήτη' έμεινε για λίγον καιρό στη Ζάκυνθο, εγκαταστάθηκε ξανά στα Κύθηρα, αλλά ρίξωσε στη Ζάκυνθο το 1716. Βλ. Sathas, *Antique memorie di Cerigo*, σ. 310. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 60, 83. Χρ. Μαλτέζου, Οι πρόγονοι του Διονυσίου Σολωμού στα Κύθηρα, *Θησαυρίσματα* 13 (1976) 227-244, ιδίως σ. 229-233. Της ίδιας, *Cythere: Sociéte et économie*, σ. 42. Της ίδιας, Η σημασία του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων, σ. 184-185.

31. Franc. Piacenza, *L'Egeo redivivo o'sia chorographia dell' Archipelago...*, *Grecia, Morea o'Peloponnese, di Candia e Cipri*, in Modona 1688, σ. 584. Bern. Randolph, *The Present State of the Morea, Called Anciently Peloponnesus: Together with a Description of the City of Athens, Islands of Zant, Strafades, and Serigo*, London 1689, φωτ. επανέκδ. Αθήνα 1966, σ. 26. Α. L. Castellan, *Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante*, 1ère partie, à Paris 1808, σ. 33. Βερυκίου, Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας, σ. 31. Γ. Σ. Τσαμπηρά, Η μετανάστευσις εν Κυθήροις, *Πρακτικά του εν Κερκύρα πρώτου Πανιωνίου συνεδρίου* (20-22 Μαΐου 1914), εν Αθήναις 1915, σ. 102-109, ιδίως 103-104. C. A. Maltezos, *Les archives vénitiennes de Cythère. Un fonds historique négligé*, *Byzantinische Forschungen* 5 (1977) 249-252, ιδίως σ. 250. Της ίδιας, A Contribution to the Historical Geography, σ. 154-155. Μαυροειδή, Κοινωνία και διοίκηση στα Κύθηρα, σ. 141.

εγκατάσταση. Το 1540, μετά την πτώση της Μονεμβασίας, ο αρχιεπίσκοπος Μητροφάνης απέτρεψε τους κατοίκους να μετοικήσουν εκεί («και μη εις τα Κύθηρα, επειδή ανιαρός ο τόπος και λιμώδης τε και πετρώδης και διψώδης τα μάλιστα...»)³². Η εγγενής λοιπόν και ενδημική αφορία, σε συνδυασμό με ενδεχόμενη παρατεταμένη ξηρασία, δημιούργησε προϋποθέσεις για την εμφάνιση πείνας.

Αμέσως μετά την πτώση του Χάνδακα (1669) δεν παρατηρήθηκε μεγάλη εισροή προσφύγων στα Κύθηρα. Ίσως ήταν ενήμεροι για την πείνα που μάστιζε το νησί. Εξάλλου οι Κυθηριοί αναφέρουν στην έκκληση ότι πολλοί συμπατριώτες τους εγκατέλειπαν τον τόπο αναζητώντας αλλού καλύτερη τύχη. 'Αρα θα πρέπει να αποκλειστεί η ευθύνη του υπερπληθυσμού στην αιτιολόγηση της πείνας.

Οπωσδήποτε γεγονός παραμένει ότι, όσο εδραιωνόταν η οθωμανική κυριαρχία στην Κρήτη, τόσο περισσότεροι κάτοικοί της μετανάστευαν σε άλλα μέρη. Πλήθος μάλιστα Κρητικών προσφύγων κατέφυγε στα Κύθηρα κατά τα χρόνια 1673-1731, αλλά και αργότερα, όπως απέδειξε η Χρύσα Μαλτέζου³³. Οι εξαιρετικές περιπτώσεις των Κρητικών Ανδρέα Χορτάτζη και Κωνσταντίνου Μουσούρου (1666), καθώς και του ιερομονάχου Καλλίστου Γρηγοροπούλου (1671)³⁴, ίσως επιβεβαιώνουν την άποψη ότι ειδικά στα χρόνια 1666-1671 ο αριθμός των Κρητικών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στα Κύθηρα δε θα πρέπει να ήταν μεγάλος.

Παρ' όλα αυτά, επειδή είναι πιθανό για κάποιους λόγους οι Κυθηριοί στα 1671 να μην έγραφαν την αλήθεια για εγκατάλειψη του νησιού και συνακόλουθη μείωση του πληθυσμού του, είμαστε υποχρεωμένοι να αναζητήσουμε σε άλλες πηγές πληθυσμιακά στοιχεία. Βρίσκουμε λοιπόν, ξεκινώντας δυο αιώνες πριν από την έκκληση, ότι γύρω στα 1470, όπως αναφέρει ο Giacomo Rizzardo στο χρονικό του για την άλωση της Χαλκίδας, τα Κύθηρα είχαν 500 κατοίκους³⁵. Στα 1544,

32. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 36. Μαλτέζου, *Επτάνησα*, σ. 217. Της ίδιας, *A Contribution*, σ. 155. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο προνοητής Vincenzo Pasqualigo στα 1604-1605 προμήθευσε στάρι και άλλα είδη στο λαό των Κυθήρων που λιμοκτονούσε: Μαυροειδή, *ό.π.*, σ. 167.

33. Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα, σ. 520-523. Της ίδιας, *Κρητοκυθηραϊκά*, σ. 267, σημ. 28, σ. 268, σημ. 49. Της ίδιας, *A Contribution*, σ. 156. Της ίδιας, *Η σημασία του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων*, σ. 181-188.

34. Μαλτέζου, *Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα*, σ. 523-526. Της ίδιας, *Η σημασία του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων*, σ. 185 και υποσ. 24.

35. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 2, Τουρκοκρατία 1453-1669, Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 101-102. Μαλτέζου, *Επτάνησα*, σ. 218. Της ίδιας, *A Contribution*, σ. 157-158. Joh. Koder, *Topographie und Bevölkerung der Ägäis-Inseln in spätbyzantinischer Zeit. Probleme der Quellen*, *Byzantinische Forschungen* 5 (1977) 217-234, ιδίως σ. 231, υποσ. 20.

κατά τον Γάλλο ταξιδιώτη Jérôme Maugrand, το νησί ήταν ακατοίκητο³⁶. Ωστόσο ένα έτος αργότερα (1545) μαρτυρείται πληθυσμός 1.500 ή 1.850 ανθρώπων και στα 1553 3.300³⁷. Στα 1563, σύμφωνα με έκθεση Βενετού αξιωματούχου, τα Κύθηρα είχαν 3.000 κατοίκους³⁸. Στα 1577, κατά την έκθεση του Giacomo Foscarini, το νησί είχε 2.405 κατοίκους και ένα έτος αργότερα 3.262³⁹. Στα 1579 (ή 1583), σύμφωνα με τις πληροφορίες των Giovanni Gritti, Giulio Garzoni και Πέτρου Καστροφύλακα, κατοικούσαν εκεί 3.162 άνθρωποι και στα 1589 4.173⁴⁰. Στα 1590 υπήρχαν 4.000 κάτοικοι, στα 1620 7.500, στα 1724 5.864⁴¹. Στα 1733, σύμφωνα με μαρτυρίες διάφορων πηγών, ο πληθυσμός έφθανε τον αριθμό των 5.000 περίπου κατοίκων (για την ακρίβεια 4.921) και στα 1753 των 5.386⁴². Στα 1760, σύμφωνα με βενετική απογραφή, ο πληθυσμός των Κυθήρων ανερχόταν σε 6.180 άτομα⁴³.

Τα παραπάνω αριθμητικά στοιχεία δε μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα, κάτι που θα ήταν οπωσδήποτε εφικτό, αν υπήρχαν πηγές για τον πληθυσμό των Κυθήρων στα χρόνια 1666-1671. Τις όποιες πάντως επιφυλάξεις μας για τη φιλαλήθεια της έκκλησης έρχονται να τις άρουν πληροφορίες ότι προς το τέλος του 17ου αι. και τις αρχές του 18ου Κυθηριοί μετανάστευσαν στο Ναύπλιο⁴⁴, στη Σάμο⁴⁵ και στα Θυάτειρα (Αξάρι) της

36. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 84, υποσ. Του ίδιου, Βιβλιογραφία, τ. 3 (1949) 52. Βακαλοπούλου, *ό.π.*, σ. 101, υποσ. 1.

37. Ουίλλ. Μίλλερ, *Ιστορία της φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, μετάφρ. Σ. Π. Λάμπρου μετά προσθηκών και βελτιώσεων, τ. 2, χ. τ. (Αθήνα), χ. χ., σ. 329-330 (1.500 κάτοικοι). Sathas, *Relationes provisorum Cytherae*, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας*, *ό.π.*, σ. 286-298, ιδίως 286-289 (1.850 κάτοικοι). Πρβ. Μαλτέζου, *Επτάνησα*, σ. 218 και της ίδιας, *A Contribution*, σ. 157-158 (1.850 κάτοικοι). Μαυροειδή, *Κοινωνία και διοίκηση στα Κύθηρα*, σ. 155, σημ. 5 (1.850 κάτοικοι).

38. Lamansky, *Secrets*, σ. 651-670, ιδίως 661. Πρβ. Μαυροειδή, *ό.π.*

39. Lamansky, *ό.π.*, σ. 630-642, ιδίως 641-642. Μαυροειδή, *ό.π.*

40. Αγαθ. Ξηρουχάκη, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή, Κρήτη και Επτάνησος*, εν Αθήναις 1934, σ. 174 (έτος 1579), 16, 175 και υποσ. 1 (έτος 1583). Πρβ. Πετροχείλου, *Ιστορία*, σ. 37, υποσ. (1579): Μαλτέζου, *Επτάνησα*, σ. 218, 229 της ίδιας, *A Contribution*, σ. 157-158 (1579): Χ. Γ. Πατρινέλη, *Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και σε ομάδες ηλικιών (τέλη 16ου-αρχές 19ου αιώνα)*, *Ελληνικά* 34 (1982-83) 369-411, ιδίως σ. 377 (1583). Για το έτος 1589 βλ. Μαυροειδή, *ό.π.* Βλ. και Ε. Υ. Kolodny, *La population des îles de la Grèce, essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, τ. 2, Aix-en-Provence 1974, σ. 774, όπου ενδιαφέροντα αριθμητικά στοιχεία για τον 19ο κυρίως αιώνα πρβ. τ. 3 (Atlas), πίν. Η6.

41. Maltezos, *A Contribution*, σ. 157-158. Leontsinis, *The Island of Kythera*, σ. 216.

42. Maltezos, *Cythere: Société et économie*, σ. 39. Της ίδιας, *A Contribution*, σ. 157-158.

43. Πατρινέλη, *ό.π.*, σ. 381. Μαυροειδή, *ό.π.* (6.000 κάτοικοι).

44. Pet. Topping, *Premodern Peloponnesus: The Land and the People under the Venetian Rule (1685-1715)*, *Annals of the New York Academy of Sciences* 268 (1976) 92-108 (ανατ.: Pet. Topping, *Studies on Latin Greece, A. D. 1205-1715*, Variorum Reprints, London 1977, μελέτη με αριθμό X), ιδίως σ. 97.

45. Ε. Ι. Κρητικίδου, *Πραγματεία περί της ερημώσεως και του συνοικισμού της Σάμου*, εν

Μικρασίας⁴⁶.

Η έκκληση των Κυθηρίων στη Βενετία για αποστολή σταριού ερχόταν να προσθέσει άλλον ένα πονοκέφαλο στους ιθύνοντες του πάλαι ποτέ ένδοξου αποικιακού κράτους. Η νοτιότερη ιόνια κτήση του φαίνεται πως ήταν ζημιόγωνα από οικονομική άποψη: στα 1690 τα ετήσια έσοδα των Βενετών από τα Κύθηρα έφταναν τις 2.735,10 ρεάλια, ενώ τα ετήσια έξοδά τους για τη διατήρηση της αποικίας αυτής υπολογίζονταν σε 3.414 ρεάλια⁴⁷. Υπήρχε δηλ. παθητικό 678,90 ρεαλίων. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι οικονομικά ασύμφορη για τους Βενετούς στα χρόνια του κρητικού πολέμου ήταν και η διατήρηση της μόνης τότε αιγαιοπελαγίτικης αποικίας τους, της Τήνου⁴⁸, έστω και αν η τελευταία σημείωσε αργότερα μια πρόσκαιρη κάλυψη των ελλειμμάτων της χάρη στο φόρο που κατόρθωνε να εισπράττει από την τουρκοκρατούμενη Μύκονο⁴⁹.

Η πείνα που έπληξε τα Κύθηρα το 1666 και συνεχιζόταν τον Ιούλιο του 1671 δεν ήταν η μόνη ούτε η πρώτη στο νησί. Έναν αιώνα περίπου νωρίτερα, στα 1562, οι Κυθηριοί χωρικοί είχαν χτυπηθεί και τότε από πείνα, που εξαιτίας της πέθαναν πολλοί. Οι εξαθλιωμένοι ζωντανοί ετοιμάζονταν να φύγουν με τις οικογένειές τους στην απέναντι τουρκοκρατούμενη Πελοπόννησο. Φαίνεται πως η πείνα εκείνη ήταν συνέπεια και των συχνών επιδρομών που δέχονταν τα Κύθηρα από μουσουλμάνους πειρατές⁵⁰.

Το ερώτημα παραμένει: Η πείνα σταμάτησε τον Οκτώβριο του 1671, με πρόθυμη και άμεση αποστολή τροφίμων —ιδίως δημητριακών— από τη Βενετία, ή συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια; Η έλλειψη σχετικών πηγών και μεταγενέστερης πληροφόρησης δε μας επιτρέπει να καταλήξουμε σε οριστικά καταφατική ή αρνητική απάντηση. Στην εξαγωγή ωστόσο κάποιου πιθανού συμπεράσματος μας βοηθεί η μαρτυρία ότι στα 1671-72 σημειώθηκε λιμός στη Ζάκυνθο, στην Κεφαλονιά και στην Κέρκυρα. Ο λιμός εκείνος μάλλον δεν ήταν άσχετος προς το πλήθος των Κρητικών προσφύγων που κατέφυγαν σ' αυτά τα νησιά μετά την πτώση του Χάνδακα⁵¹. Έτσι το βενετικό δημόσιο είχε

Ερμουπόλει Σύρου 1870, σ. 48-53, ιδίως 50-51. Πρβ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 2, σ. 108-109.

46. Αργυροπούλου, *Οι Κυθηριοί της Ανατολής*, σ. 361.

47. B. J. Slot, *Archipelagus turbatus, les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. I, Istanbul 1982, σ. 314. Λεοντσίνη, *Οι κοινωνικές τάξεις και η έκταση της πολιτικής αρρυθμίας*, σ. 171-172.

48. Ψαρά, *Η βενετοκρατία στην Τήνο*, σ. 107-116.

49. Slot, *Archipelagus turbatus*, σ. 314.

50. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 3, σ. 217. Πρβ. Μαυροειδή, *ό.π.*, σ. 154-155.

51. Ψαρά, *Για μερικές άγνωστες βενετικές πηγές της επτανησιακής ιστορίας*, σ. 408-409.

να αντιμετωπίσει όχι μόνο το πρόβλημα της σιτάρκειας⁵², αλλά και το πρόβλημα της πείνας στις ιόνιες κτήσεις του στο σύνολό τους. Φαίνεται λοιπόν πως οι δυστυχείς Κυθήριοι δεν απαλλάχτηκαν σύντομα και εύκολα από το βασανιστικό τους πρόβλημα. Έτσι, ως τελικό πλέον συμπέρασμα, η λήξη της πείνας στα Κύθηρα δε θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν από το 1673.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΗΣ

ASV, Senato, *Dispacci Provveditori da Terra e da Mar*, filza 892, χ.α.
Κύθηρα [Ιούλιος 1671]

Η έκδοση είναι παλαιογραφική.

Μεγαλειοτάτε μας πρηντζηπε, εμεις τα πτοχα ποπολα του Τζηρίγου με 1'
τα δάκρια ης τα ματηα ερχομεστα με τα γονατα ης τη γήν με την κεφαλήν
κληνοντας να ζητηξομεν ελεημοσύνη, επιδή και να ηνε πέντε χρονη σιμερο
οπού αστοχησε η σπορά μας και δεν εκαμε της σπόρους κι ας να πλεροσομε
5 το δικέομα της γαληνοτατης μας αφεντήας και ανκαλά των περασμενον κερό,
οντες ήτονε η αρμάδα ης ετουτα τα μερη, αιδαρηστησα⁵³ τα πτοχά με τα
σολδιά ωπου απομνηνασι εις τον τόπο, εδα ηνε διο χρονη ουδέ τορνέσι δε
βρησκετε πλέω ουδε καρπο να σπερνομε και μόλον απου ερχετε απο άλλους
τόπους δεν εχοντας μοδο να ντο αγοράσομε μένουσι απο χρόνο ος χρόνο
10 ασπορα τα χοράφια και αστοχήσοντας και εκηνα απου εσπάρθησα· και
πολοτατη εμηςέψασι δια να φυγουσι τον θανατον της πηνας και ημεστα ης ενα
κηνδηνο ανεπηστευτο, διατη πολη κάμουσι απο τα δα απου ηνε ο μηνας ο
αλοναρης να φασι ψομή τεσερες και έξε μέρες· εμης περό οπου πλέο καλιο
έχομε να αποθάνομε απο την πήνα παρα να φυγομε απο τζη ανκαλες και
15 κηβέρνησες ενού πρηντζήπου τόσο γληκοτάτου, ος καθός και ης τη βέρα
εσταθημα φηδελησιμη, έτζη εδά ης τήν πήνα ερχομεστα να ζητηξομε ηποκλη-
τή να μάς επειψης σtάρη το γληγορέτερο εως τον μηνα τον Ωκτομβριο να
φαμε και να σπιρομε τα χοραφια μας για να ντο γιαγηρομε πάλη ης το νεο, ος
καθός μας το εδοκε και οπέρησι ο αφεντης πρεβεδορος Γιακομος Λουρηδά-

52. Για τη χρόνια έλλειψη αυτάρκειας σε σιτηρά των νησιών του Ιονίου βλ. Α. Μ. Ανδρεάδη, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί βενετοκρατίας*, τ. 2, Αθήνα 1914, σ. 60, 144, 268 και υποσ. 1, 293. Πρβ. Eug. Bacchion, *Il dominio veneto su Corfù (1386-1797)*, Venezia 1956, σ. 162· Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Paris 1959, σ. 163, υποσ. 2· του ίδιου, *Délibérations des assemblées vénitienes concernant la Romanie*. τ. I, 1160-1363, Paris 1966, σ. 160.

53. Βοηθήθηκαν (αϊδάρω, αγιουτάρω: βοηθώ).

- 20 νος, οπού οσάν κηρή⁵⁴ ηγαπιμένος μας εκηβέρνησε μετα κηνο⁵⁵ το οληγο οπού του ηρθε οπερησι και εξησε πολά φτοχά απο τό θάνατο απου ο θεός να ντου το πλεροσι και αποθέτοντας ης το σκεπο της γαληνοτάτης μας αφεντίας της ελπίδες μας, την ζοη τον πεδιο μας και τήν εδικη μας με το τελος ζητουμεν ελεημοσύνη:
- 25 † εγω παπα Μηνας Κορονεος κουμεσος του Ποταμου ζητουμε ελευμοσηνη 1'
 † εγω παπα Μανουλ Λογοθετής με την ενορηά μου ζητούμε ελεῦμοσήνη
 † εγώ κουμεσός του Μιλοποταμου στεργο ος ανοθε
 † εγω παπα Δημητρης Καλιγερος ηπογραφο δια το Μιχαλίσ Μαζαρακι κουμεσο του Λειβαδιο ζιτοτας⁵⁶ τιν ελεημοσινη
- 30 † εγω παπα Βασιλις Κλιματαρας και πνεματηκος με τ νορια⁵⁷ μου ζιτουμε λευμοσινι
 † εγω παπα Διμητρης Κλιματαρας με τιν ενορια μου ζιτουμε ελευμοσινι
 † εγω παπα Μανόλης Φαρδουλής με την ενορηα μου ζητουμε ελεμοσήνη
 † εγω καβος Λογοθετής εβαλα κε γραψανε με τή σκατρα μου κε ζητούμε ελεμμοσήνη
- 35 † εγω παπα Βασήλης Πρήνεας με τήν ενορηά μου ζητούμε ελεῦμοσήνη
 † εγω παπα Γεοργεορζης Μεγαλοκονομος με την ενορηα μου ζητουμε ελευμοσινη
 † εγω καβος Λουρντος⁵⁸ με τη σκατρα μου ζητουμε ελευμοσηνη
- 40 † εγω παπα Μινάς Κορονεος με την ενορηα μου ζητουμε ελευμοσ(ύνη)⁵⁹
 εγω παπα Γερωνημος Μιγούλάς με τιν ενορια μου στεργο ανοθε
 † εγω παπα Θεοδορις Ψαρος με τιν ενορια μου ζι(ού)με λευμοσινη
 εγώ καβός Καριδής με τή σκαρδα μου εξητουμε ελλημοσηνη
 εγω Κοστίς Καριδής καβός με τι σκάρδα μου ζητουμε ελείμοσηνη
- 45 εγω παπα Μανολης Καρηδης με την ενορηα μου ζητουμε λεῦμοσηνη
 † εγώ παπα Ιωάννης Στρατηγός με τήν ενορηα μου ζητούμε ελεῦμ(οσύνη)
 † εγω παπα Θεοδορης Μεγαλοκονομος με την ενορηα μου ζητουμε λεῦμοσηνη
 † εγω παπα Μανολης Στρατηγος με την ενορ{ορ}ηα μου ζητουμ[ε] λεῦμοσηνη
 † εγώ παπα Θανασις Καρηδης με τη νορηα μου ζητο ελεῦμοσινη

54. Κύρης.

55. Κείνο: εκείνο.

56. Ζητώντας.

57. Τ νορία: την ενορία.

58. Λουρντος: Λουράντος < Λουνάρντος < Lunardo < Leonardo (;). Πρβ. Maltezu, A Contribution to the Historical Geography, σ. 160, 164-165, 174 (σημ. 61); Leontsinis, *The Island of Kythera*, σ. 329, υποσ. 37.

59. Η λέξη κόβεται με το στάχωμα του φύλλου στη filza. Ο παπα-Μηνάς Κορωνάιος, πιθανός γραφέας της έκκλησης, υπέγραψε πρώτος ως εκπρόσωπος του Ποταμού. Το όνομά του ξαναγράφτηκε, με άλλο χέρι, ως εκπροσώπου της ενορίας του.

- 50 † εγω παπα Μηχαλης Λεφτερης στεγο ος ανθε⁶⁰ 2'
- † εγω παπα Ιωάννης Σαμιος στρεγο ος ανοθε με τιν ενορια μου
- † εγώ παπα Ιωάνης Σαμίου⁶¹ {αρ} στέργο {ρώ} ος ανοθε
- † εγώ παπα Γεωργήως Κηριακεης⁶² στεργο με τήν ενορια μου
- † εγώ παπα Θεοφάνης Σιμιτέκολος στεργω ως ανοθε
- 55 † εγω παπα Μανόλης Σιμιτεκολος στεργω ος ανοθε
- † εγω παπα Θεοδορη Κασιματης στερ ος ανοθε
- † εγω παπα Θεοδορος Μασελος στεργο ος ανοθε
- † εγω παπα Δημητρης [sic] Μασελος στερ ος τ' ανοθε
- † εγω παπα Γεοργης Σταθης στεργο τα ανοθε
- 60 † εγω παπα Μανόλης Καλυγερος στεγο τα νοθε
- † εγω παπα Θανασιώς Γκαλήγγερός στέρ στ ανοθεν
- † εγώ παπά Μηνάς Πουλακάς στεργω οπάνοθέ
- † παπα Μαρκος Κοντολέος στερεγω τανοθε
- † εγω παπα Μηχαηλ Καστρησος στεργο ος ανοθε

Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Traduzione ad littera dalla greca, prodotta dalli comessi del popolo 3'

Serenissimo nostro principe,

- Noi poueri popoli di Cerigo colle lacrime alli ochi uenimo colle ginochi
 in terra et col capo inchinamo per dimandar misericordia stante che sono
 5 hoggi di cinque anni che l'arida sterilità n' a priuato dell nostri conatural
 frutto della terra et n' ha prodoto manco l'istessa seminanza è pagar il giusto
 alla Serenissima Signoria et sebene nel tempo passato, quando l'armata hera
 in queste parti, i poueri si agiutauano colli soldi che restauano in questo loco,
 adesso sono doi anni che ne soldi si atrouano ne grano à seminàr, se capitarà
 10 al molo che uengono d'altri paesi non hauendo comodo di comprare, restano
 d'anno in hanno inculti i tereni et quei pochi che seminati sono non hanno
 prodoto. Onde ne a conuenuto a molti disabitare per fugire la morte della
 fame, perciò sono in pericolo incredibile, essendo molti d'adesso che il mese
 di luglio che fano quatro è sei giorni di mangiar pane.
- 15 Noi però che hauemo più desio a morir di fame che distraharsene del

60. Ανθε: άνωθε.

61. Το όνομα του παπα-Ιωάννη Σαμίου γράφεται δεύτερη φορά με άλλο χέρι. Στην
 ιταλική μετάφραση το όνομα γράφεται μία μόνο φορά.

62. Στην ιταλική μετάφραση το όνομα γράφεται Chiriachi.

- gouerno d un principe cossi pietosissimo et serenissimo come semo statti
 nella guera fidelissimi cossi ancora nella fame uenimo et inchinati dimandia-
 mo prouederne formento quanto prima sino il mese di otobre per mangiar et
 seminàr i nostri tereni, per esser poi restituito dal nouo, come ne ha dato
 20 l'anno passato l'eccellentissimo signor proueditor Giacomo Loredano, che si
 come padre caritatiuo ne hà soccorso è gouernimento quel poco che le
 peruene l'anno passato, liberando molti poueri dalla morte, che iddio gli lo
 remunerer, riponendo l'anima di nostri figloli e la nostra ancora; col fine
 implorano carità.
- 25 Jo papa Mina Coroneo da Pottamo dimandiamo misericordia
 Jo papa Emanuel Logotheti colla mia parochia dimandiamo misericordia
 Jo comesso del castel Milopotamo affirmo come sopra
 Jo papa Demetrio Caligero sottoscriuo per nome de Micali Masarachi,
 comesso de Liuadi dimandato misericordia
- 30 Jo papa Vassili Climatarà et confessor colla mia parochia dimandiamo miseri- 3°
 cordia
 Jo papa Dimitri Climatarà colla mia parochia dimandiamo misericordia
 Jo papa Emanuel Fardulin colla mia parochia dimandiamo misericordia
 Jo Cauo Logotheti o messo scriuer colla mia squadra et dimando misericordia
- 35 Jo papa Vassili Prinea colla mia parochia ricercamo piena misericordia
 Jo papa Giorgi Megaloconomo colla mia parochia dimandiamo misericordia
 Jo Cauo Lurando colla mia squadra pieta inforamo
 Jo papa Minà Coroneo colla mia parochia dimandiamo misericordia
 Jo papa Geronimo Magula colla parochia affirmo ut sopra
- 40 Jo papa Thodoro Psarò colla parochia dimandiamo misericordia
 Jo Cauo Caridi colla mia squadra dimandiamo misericordia
 Jo Cauo Costa Caridi colla mia squadra dimandiamo elemosina
 Jo papa Emanuel Caridi colla mia parochia dimandiamo misericordia
 Jo papa Janni Stratigo colla parochia dimandiamo ellemosina
- 45 Jo papa Thodoro Megaloconomo colla mia parochia dimandiamo misericordia
 Jo papa Emanuel Stratigò colla parochia dimandiamo misericordia
 Jo papa Athanasio caridi colla mia parochia dimandiamo misericordia
 Jo papa Micali Lefteri affirmo quanto di sopra
 Jo papa Janni Samio affirmo quanto di sopra colla mia parochia
- 50 Jo papa Janni Samio affirmo come di sopra
 Jo papa Giorgio Chiriachi affirmo colla mia parochia
 Jo papa Theoffani Semitecolo affirmo quanto di sopra
 Jo papa Emanuel Semitecolo affirmo quanto di sopra
 Jo papa Thodoro Cassimati affirmo quanto di sopra
- 55 Jo papa Thodoro Masselo affirmo quanto di sopra

Jo papa Demetrio Masselo affirmo come di sopra
Jo papa Giorgio Stati affirmo quanto di sopra
Jo papa Emanuel Caligero affirmo come di sopra
Jo papa Athanasi Caligero affirmo quanto di sopra
60 Jo papa Mina Pulaca affirmo quanto di sopra
Jo papa Marco Condoleo affirmo quanto di sopra 4'
Jo papa Micali Castrisso affirmo quanto di sopra